

मराठी लोकवाडमय काव्य प्रकारात महिलांचे कार्य

डॉ. नामदेव भिला माळी

कला, वाणिज्य, व बीसीए महिला महाविद्यालय, देवपूर, ता. जि. धुळे

सारांश:-

मराठी लोकसाहित्य असो वा जगातील कोणतेही लोकसाहित्य असो. त्या लोकसाहित्यात महिला साहित्यिकाचा सिंहाचा वाटा आहे. “मराठी साहित्य निर्मितीच्या सर्वच प्रांतात महिला साहित्यिकांनी विपुल प्रमाणात लेखन केले आहे. त्यांचे हे लेखन मराठी साहित्याला समृद्ध करण्यामध्ये अतिशय महत्त्वपूर्ण योगदान देणारे असे आहे.”^१ शिक्षणक्षेत्रापासून पुरोगामी व पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांवर संस्कृती/ परंपरेचे जोखड लादले गेले होते. परंतु त्यांच्या प्रतिभा शक्तीला व भावभावनांचा हुंकार हा लोकगीत, ओवी, काव्यातून बाहेर पडत होता. त्यात काव्य हा प्रकार वेगवेगळ्या नावने प्रकाशने पुढे उदयास आला त्याचा उहापोह लोकगीत, काव्य, भारूड, अभंग, भावगीत अशा विविध प्रकाराची माहिती व स्त्रीयांचे योगदान प्रस्तुत शोधनिबंधात आहे.

शब्द (की-वर्ड): मराठी- मराठी भाषेचा उदय प्राकृत भाषेच्या महाराष्ट्र बोलीभाषेतून झाला आहे.

लोकवाडमय- डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात, “मराठी लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला जेव्हापासून प्रारंभ झाला तेव्हापासून साठी निरनिराळे शब्द सुचविण्यात आले असले तरी, “लोकवाडमय” आणि “लोकसाहित्य” या पारिभाषिक संज्ञा विकल्याने वापरण्यात आलेल्या आहेत असे दिसते”^२

काव्य:- “काव्य म्हणजे साहित्यातील एक प्रकार, ज्यामध्ये अलंकारिक भाषा वापरून अफाट भावना आणि अर्थ व्यक्त केले जातात”.

काव्याचे प्रकार:- अभंग, कथा, काव्य, नाट्यकाव्य, लोकगीत, ओव्या, अंगाई, बालकविता, पोवाडे, भलटी गीते, भावगीत, भक्तीगीते, महाकाव्य, श्लोक, विडबन, निसर्गकविता, कणिका, खडेकाव्य.

उद्दिष्टे:-

1. मराठी लोकवाडमयातील काव्य प्रकार अभ्यासणे
2. मराठी लोकवाडमयात काव्य महिलांचे योगदान अभ्यासणे
3. काव्य प्रकारातील काही निवडक महिला कवयित्रींच्या साहित्यातील योगदानाचा परामर्थ घेणे.
4. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर मराठी कवयित्रींच्या साहित्यनिर्मितीचा अभ्यास करणे मराठी कवयित्री योगदानाचे
5. मराठी लोकवाडमयातील काव्याच्या माध्यमातून महिलांना देशभक्तीपर लोकगीत रचलीत, काव्य लिहिलीत व अप्रत्यक्ष रित्या लढयात सहभाग घेतला.
6. इतिहासाला आपल्या गीतांतून, काव्यातून जीवंत ठेवले
7. स्त्रीयांच्या हुंकाराला, दुःखाला वाचा फोडून स्त्री जीवनाला उभारी देउन संजीवनी देण्याचे काम स्त्रीयांनी केले आहे.
8. संस्कृती परंपरा मानव जीवनातले जन्मापासूनचे संस्कार आपल्या बोलीतून, गीतातून काव्यातून जीवंत ठेवण्याचे काम केले आहे.
9. अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडून समाजाला जागृत करण्याचे काम केले आहे.
10. लोकसाहित्य व लोकवाडमयाला विविध इंद्रधनुष्याचे रंग देण्याचा प्रयत्न मराठी कवयित्रींनी केलेला आहे.

प्रस्तावना:-

“लोकमानसाचा कोंडमारा ठरल्याने कालसापेक्ष उठाव म्हणजे लोकवाडमय इतिहासातील ही एक अघोषित समांतर अशी धारा मानावी लागते. मौखिक परंपरेतील ओवी, अभंग, उमडी, धुवा, धवळे, भारूड, गजर, पाळणा, झडती अशासारख्या असंख्य लोकछंदाची आणि परंपरागत नाट्यात्म शैलीची निर्मिती “लोकांच्या” कोंडमान्यातून झालेला आत्मविष्कार आहे.”^३

साहित्याच्या माध्यमातून महिलांवर होणारा अन्याय, अत्याचार, दुःख हुंकार, आनंद सर्वच भावभावना या ओव्या, लोकगीतातून बाहेर यायला लागल्या होत्या. काही महिला साहित्यिकांनी अन्यायकारक रूढी, परंपरा विरूद्ध, पारतंत्र्याच्या काळात, स्वतंत्रतेच्या काळात साहित्य तयार करून आवाज उठविला. साहित्य क्षेत्रात निर्माण झालेल्या सर्वच वैचारिक प्रवाहांमध्ये महिला साहित्यिकांनी विपुल लेखन केले. जनजागृतीचे काम केले चार भिंतीत राहुनही त्यांनी त्यांच्या काव्यातून समाजाला जागृत करण्याचे. स्त्री अस्तित्वाची जाणीव करून देण्याचे काम केले.

काव्यांचे प्रकार म्हटले तर ते आधुनिक वेगळे तर अगोदरच्या कालखंडातले वेगळे असे आहे. त्यांची व्याप्ती फार मोठी आहे. सदर शोधनिबंधात फक्त काही मोजकी काव्य प्रकाराचा परामर्श अल्प प्रमाणात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘लोकवाडमयात तर लोकगीते म्हणजेच स्त्री गीते असे म्हणण्याइतकी स्त्री गीतांची विपुलता आहे.’ स्त्री ही मुळातच परंपराप्रिय आणि भावूक वृत्तीची असल्यामुळे परंपरेने चालत आलेल्या रूढी, प्रथा, विधी, कुलाचार धार्मिक उत्सव, समारंभ, वृत्त, वैकल्प करण्याकडे तिचा कल असतो अशा विधी कुलाचार, परंपरांशी लोकगीतांचा संबंध जोडलेला असतोच. त्यामुळे स्त्री जीवनात लोकगीतांना अन्यान्य साधारण महत्त्व आहे”^४

स्त्री गीतांबाबत साने गुरूजी म्हणतात, “स्त्रियांनी स्वतःचे असे सुंदर अभिजात वाडमय निर्मिले आहे. स्त्रियांची लहान मोठी हजारो गाणी आहेत. त्यात पौराणिक आख्याये आहेत. संसारातील सुखःदुःखे आहेत. या ओवी वाडमयात स्त्रियांनी आपला आत्मा संपूर्णपणे ओतला आहे. जात्यावर दळतांना, पाळणा हालवतांना, मुलांना खेळवतांना, थोपटतान झोपल्यावर झोके देतांना या आंव्या “सहजस्फूर्ततेने रचल्या गेल्या आहेत”^५

“स्त्री-गीतातील स्त्री रूपाचा शोध घेतला आहे. स्त्री गीतातून पन्नास साठ वर्षापूर्वीच्या समाजजीवनाचे प्रतिबिंब पडलेले आढळते एखादया नव्या खोदलेल्या विहिरीतील नितळ पाण्यात तळाचे स्वच्छ चित्र दिसावे तसे स्त्रीगीतातून स्त्री जीवनाचे आणि बाईच्या अनुभवाचे संचित पाहायला मिळते”^६

काव्य प्रकाराचे विश्लेषण:-

मराठी साहित्यात कविता या साहित्य प्रकाराचे स्थान अबाधित आहे. साधारणतः ज्याला गेयता असते, चाल असते, यमक असते ती कविता असा जरी समज असला तरी कवितेचे स्वरूप तितकेच मर्यादित नाही. कालखंडावर आधारित साधारणतः पुढील प्रकार पहायला मिळतात. महंदबा या मराठी भाषेतील पहिली स्त्री कवयित्री आहे. तसे बघायला गेले तर चार भिंतीत अनेक कवयित्री, लोकगीतकार, ओवीकार, महिला असतील परंतु त्या इतिहासाच्या पानावर त्यांचा उल्लेख नाही. स्त्री शिक्षणाची समशेर म्हणजे सावित्री आई यांच्याही काही कविता हया वास्तवाचे/ अन्यायाचे/ माणुसकीचे व जनजागृतीवर आहेत.

तर बहिणाबाई चौधरी सरस सोज्वळ असे काव्य परंतु दुःख हुंकार, स्त्रियांचे त्या काळाचे रूढी परंपरा यांचे बंधन व स्त्री जन्माची कहाणी त्यांनी आपल्या सुंदर अश्या खानदेशाच्या अहिराणी बोलीतून त्यांनी रचलेले आहे. जात्यावरच्या ओव्या, काव्य, एक निरक्षर, अडाणी, अशिक्षित स्त्रीने रचलेले आहे ही एक दैवी देणगीच म्हणावी लागेल “साहित्याला साक्षरांचा शिकका नव्हे तर भावनांचा मेळ लागतो.

ओवी:- बहिणाबाईच्या जात्यावरच्या ओव्या, काम करतांनाचे काही काव्य पहावू या

“अरे संसार संसार,
जसा तवा चुल्यावर
आधी हाताला चटके
तेव्हा मिळते भाकर”

संसाराची / स्त्री जन्माचा कष्टप्रद प्रवास मेहनत तीचे चटके सोसून कंठत असणारे जीवनी त्यांनी या संपूर्ण गीतात मोडली आहे.

अरे खोप्या मंधी खोपा
सुगरणीचा चांगला
देखा पिकासाठी झोका तिने
झाडाला टांगला

या गीतातून स्त्री असो वा पशु पक्षी हया सर्वांचे मातृप्रेम व त्यासाठी खाव्या लागणाऱ्या खस्ता त्यांनी मांडली आहे. साहित्य क्षेत्राला एक दिशा देण्याचे काम व स्त्री साहित्याला मोलाची भर त्यांनी टाकली आहे.

माझ्या सावित्री आईची तर तन्हाच निराळी, त्यांनी परखड असे आपले मत काव्यात मांडतांना म्हणतात.

“ज्ञान नाही विदया नाही,
ते घेणेची गोडी नाही
तपास मानव म्हणावे का ?
दे रे हरी पलंगी काही
पशुही ऐसे बोलत नाही
विचार ना आचार नाही

तयास मानव म्हणावे का ?”

मानव जात कशी असते त्यापेक्षा पशु चांगला, मानव म्हणून जन्माला आलेत तर निदान मानवासारखे वागावे सावित्रीआई त्यावेळेस प्रतिकूल परिस्थितीत अनेक समस्यांना तोंड देत समाज कार्यासोबत साहित्यस्रोत ही आपले काम करीत होत्या. शांता शेळके- हया एक अष्टपैलु व्यक्तिमत्व आहे.

“अनुवादक, समीक्षा, स्तंभ लेखिका, वृत्तपत्र, सहसंपादिका म्हणून शांता शेळके यांनी साहित्यात मौलाची भर घातली आहे, शांता शेळके कविता, चित्रपट गीत, संगीतकार, प्राध्यापिका, पत्रकार व साहित्यिक होत्या”^५

शांता शेळकेची चित्रपट गीत तर खूपच सुंदर गेय आहेत भक्तीगीत, प्रेमगीत, निसर्गकविता, लावणी सर्व प्रकारात मोडणारी. माझे राणी, माझे मोघा, सांगु कशी, प्रिया मी तुला, श्रावणसरी, रेशमाच्या रेघांनी, ही चाल तुरू तुरू ही अशी प्रसिध्द चित्रपट गीते अविस्मरणीय गीते शांताबाई शेळके यांनी मराठी लोकवाडमयाला दिली आहेत, त्यांची एक निसर्ग कविता

‘सुकुनी गेला बाग

आठवणींच्या सुक्या पाकळ्या;

पडल्या जागोजाग

आज फलांतुन सुगंध उडले;

पाचोळयातच पाउल बुडले

जुन्या हरवल्या पाउल वाट

कसा काढणे माग’

दुःखा, वेदना, विरह या सर्वांचा सुरेख मेळ घालत त्यांनी शब्दांकन केले आहे. मौलाचा वाढा शांता शेळके यांचा एक महिला साहित्यिक म्हणून आहे.

इंदिरा संत या मराठी साहित्यिकांनी स्त्री वादी कविता लिहल्या आहेत. त्यांनी आपल्या कवितांमधून भारतीय स्त्रीच्या खडतर जीवनाचे वर्णन केले आहे.

‘किती दिवस मी मानित होते

हया दगडापटी व्हावे जीवन

पडो उन वा पाउस त्यावर

भिनलेले अवेध संवेदन’

स्त्री जीवनापेक्षा दगड बनून राहिलेले चांगले कारण स्त्रीमन आले तर भाव भावना आल्यात त्याच नको आता असे त्यांचे म्हणणे होते यावर स्त्री जीवन किती खडतर आहे हे ते सांगु इच्छिता.

पदमा गोळे- प्रीती इतकच स्वातंत्र्य व समता या मुल्यांचं आकर्षण त्यांच्या काव्यात दिसत आहे. संसाराचा तोल सावरत अनेक नाती जपणारी मनात माणुसकीचा दिवा जपत जीवनाची वाटचाल करणारी ही कवयित्री.

‘ये अवखळ पोरी समान आज सकाळ

तोडीत गळयातील सोन्याची फुलमाळ

नादात वाजवीत रूमझुम अपुले चाळ

घटयांतुनी उडवी खगास ही खटयाळ.’

सुंदर असे चमक व स्त्री वादाची कविता यांचा सुंदर मेळ पदमा गोळे यांनी घातला आहे. काव्यप्रकारात विविध दिसते.

स्त्री लोकगीताचे योगदान:-

डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात, “ मौखिक संस्कृतीत सर्व काही लोकसाहित्यच असते” लोकसाहित्य हे अडाणी लोकांचे साहित्य असते. पारंपारिक गाणी, आख्यायिका, दंतकथा, उखाणे, म्हणी इ. ग्रामीण बोलीतील पुरातन स्वरूपात आढळणारे साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य”

अमूर्त संकल्पनेच्या ओढीने सर्व रस, भाव निर्मिती झाली आणि फार मोठा कालखंड या साहित्याने व्यापून टाकला. यातून परंपरा चालू राहून गण, नमन, गौळण, आख्यान भारूड असे प्रकार एकत्रित होऊन लोकनाटय, लोकसंगीत इ. लोककलाप्रकार प्रचलित झाले. स्त्रीयांचे बोलीभाषेतील विविध लोकगीते, लग्नकार्य, शुभप्रसंगी, देवाची गाणी, गौराईची गाणी आखाजीची गाणी, होळीची गाणी, पंचमीची गाणी, सण-उत्सवाची गाणं इ.

उदा:- अहिराणी भाषेतील आखाजी सण (अक्षयतृतीयेचे गीत)

‘आथानी कैरी तथानी कैरी
कैरी झोका खाय वं
कैरी तुटनी खडक फुटनी
झुळझुळ पाणी वाहय वं’

अशी रचना ज्यात सण-उत्सवाचा आनंद आहे.

कोकणी बोलीतील गीत:-

‘चिवचिव चत्री, गंग्या उतरी
आज माणी गउरला
कसानी पतरी
आज मनी गउरला
उंबरनी पत्री चिवचिव चत्री’

गौराईचे हे सुंदर गीत निसर्गातील विविधता/ वृक्षांची माहिती देत गौराई चे स्तुती गीत आहे.

मावची गीत:-

उचो पिपलो उचो पिपलो बेना झुलो बांदलो
झुलो टुटयोवा, झुलो टुटयोवा बेना
हेला दावुले
जीवे दोव्योवा जीवे दोव्योवा बेना
काले खोडके
होदी कांडुका नोदी कांडु का बेना
काले खोडके

मृतात्मा आता परत येणार नाही कितीही प्रयत्न केले तरी एकता कुडीतून गेलेला जीव परत येणार नाही असे वरील मावची गीतातून वर्णन केले आहे.

एकंदरीत लोकगीत व बोलीतील गीत हे जन्मापासून ते मृत्युपर्यंतच्या सर्व विधीवर लिहीली गेली आहेत तर

काव्याचे योगदान:-

‘महाभारत’ देखील एक मोठे काव्य आहे. पूर्वी चित्रपटामध्ये कथाकाव्य गायले जायचे. ‘राजा हरिश्चंद्र’ हा मराठी भाषेतील पहिला चित्रपट याचे उत्तम उदाहरण आहे.

‘संस्कृतीच्या नावाखाली लादलेले अनेक कामे यापासून मुक्ती मिळावी यासाठी स्त्रीवादाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. स्त्रीयाच्या मुक्तीसाठी व तिचे अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी जगात व भारतात विविध माध्यमातून होत आहेत. अशा अनेक माध्यमांबरोबर साहित्य हे माध्यम अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ‘स्त्रीची जाणीव जागृती, मानसिक स्वातंत्र्य, स्वच्या विकासाची तयारी, माणूस म्हणून जगण्याचा प्रयत्न शरीरासह बुद्धिचा विकास मानवी हक्काची जाणीव म्हणून आलेले अनेक अनुभव स्त्रीचा लेखनातून आज मोठ्या प्रखरतेने मांडू लागल्या आहेत’^१

या मानसिक कणखर भुमिकेचाच परिणाम म्हणून की काय आज राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, क्रिडा, सांस्कृतिक व साहित्यिक अशा अनेक क्षेत्रात स्त्रिया आपला ठसा अग्रक्रमाने उमटू लागल्या आहेत.

‘सूप आणि जात’ या कवितेत कवयित्री स्वाती शिंदे पवार यांनी सूप आणि जात या प्रतिमा द्वारे स्त्री पुरुषातील वास्तव विदारक सत्य स्वरूप मांडलेले आहे. स्त्रियांच्या जगण्यातील दाहकता आणि सोशिकता अत्यंत संवेदनशीलतेने मांडली आहे’^२
‘मराठी साहित्यात स्त्रियांचे स्थान मोठे आहे. मराठी साहित्यात स्त्रियांची मदम्मा, मुक्ताई, जनाबाई यांना वारकरी संप्रदायाने लिहिते केले’^३

साहित्याचे अभ्यासक डॉ. सदानंद मोरे म्हणतात. ‘अरूणा ढेरे यांनी साक्षेपी लिखाण केले आहे. त्यांच्या लिखाणामध्ये संयमित अभिव्यक्त दिसते. त्यांच्या साहित्यातले महाराष्ट्राला समृद्ध केले आहे’^४

समारोप:-

‘ज्ञानदेवांची धाकटी बहीण मुक्ताबाई श्रेष्ठ संतकवयित्री आहे. संत ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा’ म्हणत वास्तवाचे भान व जीवनाचे सार सांगत ती ज्ञानदेवाला जागृत करते. ‘संत जनाबाई स्वताकडे नामदेवांचे दासत्व घेत दळिता कांडिता, अनंताला गात राहिली

‘डोईचा पदर आला खांदयावरी, भरल्या बाजारी जाईन मी’ स्त्री जन्म असून कान्होपात्रा आल्या भाव बळांवर संतपदाला पोहचली. रामदास शिप्पा संत वेणाबाईने “सीता स्वयंवर लिहुन आख्यान कविता लिहिणारी पहिली स्त्री म्हणून अग्रपुजेचा मान मिळवला” मराठीतील या संत कवयित्रीचा योगदान सर्वश्रुत आहे. साहित्याच्या माध्यमातून स्त्री साहित्याने अन्याय, अत्याचार, दुःख वेदना, यांना वाचा फोडून अन्याया विरुद्ध लेखणीच्या माध्यमातून बंड पुकारले. आधुनिक काळात सोशल मिडीयाच्या माध्यमामुळे चार भिंतीतील जगातल्या काना कोपऱ्यातील महिला साहित्यिक हया आपल्या भावनांचा आविष्कार करून लिहित्या झाल्या आहेत. विविध महिला साहित्यिक प्रधान सम्मेलन भरवायला लागले आहेत. अखिल भारतीय महिला लोककला सम्मेलन विद्रोही स्त्री साहित्य सम्मेलन, गिरीजा मंच, मंथन महिला संघ, उर्दु मराठी साहित्य सम्मेलन या माध्यमातून जुने नवे नवोदित सर्वच कवयित्री यायला लागल्या आहेत व महिला साहित्याच्या क्रांतीचे नवीन पर्व चालू झाले आहे.

संदर्भ:-

भारतीय भाषांतील स्त्री साहित्याचा मागोवा ‘स. १८५० ते २०००’ खंड-२, संपादक डॉ. खांडगे, डॉ गुडी, डॉ देवधर, डॉ मिरजकर अर्वाचीन मराठी कवयित्री- डॉ. अल्का चिडगोपकर महिलांचे लोकवाडमयातील काव्याचे योगदान हे फार मोठे आहे काव्य प्रांतात बहिणाबाई चौधरी, संजीवनी, पददा गोळे, इंदिरा संत, शांता शेळके, शिरीष पै, अनुराधा पोतदार, प्रभा गणोरकर, सुहासिनी इलेंकर, अनुराधा पाटील, प्रतिमा इंगोले, नीरजा आदी कवयित्रींनी नवीन जाणीवेच्या कविता लिहुन मराठी काव्य समृद्ध केला आहे. स्वातंत्रपूर्वी व स्वातंत्रोत्तर काळात लोकगीत, संतकाव्य, नवकविता आणि बऱ्याच नवनवीन काव्य प्रकारात महिलांनी तीव्र, पटखड स्त्री जीवनाचे कथन केले आहे. विविध क्षेत्राप्रमाणे लोकवाडमयाच्या काव्य क्षेत्रातले महिलांचे योगदान फारच उल्लेखनीय आहे.

संदर्भ सुची:-

1. लोकसाहित्याचे स्वरूप, डॉ. प्रभाकर मांडे पृ 4 आवृत्ती तिसरी 1995
2. ‘लोकवाडमयः संज्ञा व स्वरूप’, मधुकर वाकोडे, पृ.क्र. 10/11, 2008
3. डॉ. सौ. सुलक्षणा कुलकर्णी स्त्री गीतांतील लोकमानस, लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती संपा- डॉ द.ता. भोसले
4. मराठी स्त्री गीते, डॉ शरद व्यवहारे
5. लोकसाहित्याचे स्वरूप:- प्रभाकर मांडे
6. डॉ. कृष्णा इंगोले: स्त्रीगीतातील स्त्रीरूपे
7. शांता शेळके ‘2011’
8. लोकसाहित्याचे स्वरूप पृ 31
9. ‘वाशिम, म टा, वृत्तपत्र’
10. ऑक्टोबर 2024 साठी जरी मराठी साहित्यातील महिलांचे योगदान, सिध्दी पब्लिकेशन हाउस
11. महाराष्ट्र टाईम्स, 24 जुलै 2019 पुणे
12. “प्रा. डॉ सविता माधव पवार, मराठी साहित्यविश्वात स्त्रियांचे योगदान, नवज्योत 2013